

ŞEMSEDDİN es-SEMERKANDİ'NİN SEM'İYYAT KONULARINA BAKIŐI¹

Dr. Mehmet Cüneyt GÖKŐE²

ÖZET

Semerkant, Orta Çağ'da ilim ve kültür merkezi olmuş; İslam medeniyetinin kurulup gelişmesine katkı sağlamıő çok önemli bir Maverünnehr şehridir. Semerkant'ta yetişen bu önemli âlimlerden biri de h.702 yılında vefat etmiş olan Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseynî'dir. Fıkıh, kalam, astronomi, mantık, cedel, geometri ve tefsir başta olmak üzere pek çok alanda eser vermiştir.

Kalam ilminin ana konuları İlahiyyat, Nübuvvat ve Sem'ıyyat başlıkları altında incelenir. İlahiyyat başlığı altında genel olarak yüce Allah'ın varlığı, birliğı; isim ve sıfatları incelenir. Nübuvvat ana başlığı altında ise peygamberlik kurumu, ilahî kitaplar, peygamberlerin özellikleri, onlara duyulan ihtiyaç vb. konular üzerinde durulur. Sem'ıyyat başlığı altında da genel olarak nakille ispatlanan iman, ecel, kabir, ahiret haşır, cennet ve cehennem konularına değinilir.

Bu çalışmada Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseynî'nin Sem'ıyyat konularına yaklaşımı ele alınacak ve eserlerine başvurularak incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Semerkandî, Kabir Hayatı, Ahiret, İman.

SEMSEDDIN es-SEMERKANDİ'S VIEW OF SEM'İYYAT MATTERS

ABSTRACT

Samarkand became a center of science and culture in the middle ages. It is a very important Transoxiana city that contributed significantly to the establishment and development of the Islamic civilization. One of these important scholars that grew up in Samarkand is Semseddin Muhammed b. Esref as-Samarkandî is al-Huseynî who died in h702. He has written in many fields such as; Fiqh, Kalam, Astronomy, Logic, Spirituality, Geometry, and Tafsir sciences.

The main subjects of the science of Kalam are studied under the titles of İlahiyyat, Nubuvvat, and Sem'ıyyat. Under the title of İlahiyat the existence and unity, the names and the adjectives of Almighty Allah are examined. Under the title of Nubuvvat, matters like the institution of prophecy, the holy books, characteristics of prophets and the need for them, etc. are emphasized. Under the title of Sem'ıyyat, the subjects that are proven by transfer to the afterlife such as; belief, faith, grave, resurrection in the hereafter, heaven, and hell are mentioned.

In this study, the approach of Esref as-Samarkandî al-Huseynî to the Sem'ıyyat matters will be discussed and analyzed by referring to his studies.

Keywords: Samarkand, Life in the Grave, Hereafter, Faith.

¹ Bu makale, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Yusuf Őevki YAVUZ danışmanlığında Mehmet Cüneyt GÖKŐE tarafından hazırlanan "Muhammed b. Eşref es-Semerkandî ve Kalam İlmindeki Yeri" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kalam Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0002-8382-3787, cuneytgokce@harran.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article – Geliş Tarihi / Received: 23/09/2020 – Kabul Tarihi / Accepted: 29/12/2020

GİRİŞ

Kur'an'ın Mekke'de indiği, Mısır'da okunduğu, İstanbul'da yazıldığı ve Maverâünnahr bölgesinde; özelde de Semerkant'a anlaşıldığı söylenir. Bütün dinler gibi İslam da medeniyetini doğduğu yerde değil göç ettiği topraklarda kurdu. Şam, Endülüs, Bağdat, İstanbul ve Semerkant İslam'ın medeniyet başkentleridir.³

Semerkant, Orta Çağ'da ilim ve kültür merkezi olmuş, bölgede pek çok meşhur âlim yetiştiğinden dolayı haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Önemli bir Maverâünnahr şehridir.⁴ İslam medeniyetinin kurulup geliştiği çok önemli bir diyardır.

Semerkant'ta yetişen âlimlerden biri de Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseynî'dir. Fıkıh, kelim, astronomi, mantık, cedel, geometri ve tefsir başta olmak üzere pek çok alanda eser vermiş ve h. 702 yılında vefat etmiştir.

Semerkandî'nin kelâm sahasındaki en önemli eserlerinden biri es-Sahâifu'l-ilâhiyye'dir. Bu eser, bir mukaddime, üç maksat ve bir hatimeden oluşmaktadır. Her maksat da kendi arasında birtakım kısımlara, kısımlar fasıllara, onlar da "sahife"lere ayrılmaktadır. Her konunun başlığını "sahife" olarak adlandırdığından dolayı, kitabına da es-Sahaifu'l-ilahiyeye ismini vermiştir. Özellikle sahaif kelimesini el-îlâhiye diye nitelendirmesi İlahiyat bahislerine ağırlık vermesindedir.⁵

1. SEM'İYATA GENEL BAKIŞ

Genelde nakle dayalı konulara "sem'iyat" konuları adı verilir. Kelamcılar, sem'iyat bahisleri ile ilgili olarak görüş beyan ederken, vuku bulması aklen mümkün olan bir şey hakkında nas varid olunca, onu kabul etmek ve ona inanmak gereklidir derler.

1.1. Semerkandî'nin Sem'î Meselelere Bakışı

İnsan hayatı üç bölüme ayrılır. Birincisi dünya hayatıdır. İkincisi ölüm anından başlayıp mahşerde toplanmak üzere dirilmeye kadar devam edecek olan kabir hayatıdır. Buna dünya ile ahiretteki ebedi hayatı ayırması sebebiyle berzah hayatı denir. Üçüncüsü ise ebedi olan ahiret hayatıdır. Her insan ister öneri toprağa gömülürsün ister boğularak denizin dibinde kalsın veyahut yırtıcı bir hayvan yahut kuş karnında bulunsun yahut da yanarak külü havaya karışsın, mutlaka kabir hayatını geçirecek ve kıyamet günü diriltecektir. Genellikle insanlar ölünce kabre konulduklarından bu gibi durumlarda da kabir hayatı ifadesi kullanılmaktadır.⁶

³ Şaban Ali Düzgün, "İmam Mâturidî ve Semerkant Bölgesinde Ana Düşünce", *Kelam El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 147.

⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-büldan*. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957), 3: 246.

⁵ Geniş bilgi için bk. Muhammed b. Eşref el-Hüseynî Semerkandî, *es-Sahâifu'l-ilâhiyye* (Kuveyt: Mektebetu'l-Felah, 1985).

⁶ Ahmet Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 318.

Semerkandî'ye göre, ölümden sonraki sual ve kabir azabı, cesetlerin tekrar dirilmesi, amel defterlerinin verilmesi mizan, sırat, cennet ile cehennem, cennet ehline ait nimetler ve diğerleri... Tüm bunlar, aklen mümkün olan, ve naklen haber verilen gerçeklerdir. Semerkandî, bu konu ile ilgili olarak görüş beyan ederken, tümüne “mümkün” gözüyle bakar. Ona göre, kabir azabı, mizan, sırat, organların konuşutulması, cennet ve cehennem ile ilgili rivayetlerin tümü imkân dâhilindedir. Yüce Allah, tüm bunları gerçekleştirmeye kadirdir, ayrıca, doğru sözlü olması konusunda zorunluluk bulunan birileri tarafından da ileri sürüldüğüne göre, bunların varlığı hakkında şüphe etmemek gerektir.⁷

Genel prensibi böylece ortaya koyduktan sonra, Semerkandî, verdiği örneklerin tek tek açıklamasına geçer. Kabir azabı ile ilgili olarak, bu hususun nefis ile beraber düşünülmesi mümkündür diyerek izah eder ve der ki, “Nefs yani ruh ilk başta bedenle beraber bulunacaktır. Bu da imkân dâhilindedir, ayrıca yüce Allah'ın bedenle ruh arasında bir irtibat sağlaması akla aykırı değildir.”

Organların konuşutulmasıyla ilgili olarak da, bunun cemadattan mümkün olan bir iş olduğunu ileri sürerek kabul edilebilir bir nitelikte olduğunu düşünür. Cennet ve cehennem ile ilgili olarak ileri sürülen tüm güzellik ve çirkinliklerin imkân dâhilinde bulunduğunu, cennet ve cehennemi gayr-ı maddî bir tarzda yorumlamanın ve varlığını inkâr etmenin mantıksızlığına dikkat çeker.⁸

Ölümden sonraki sual ve kabir azabı, cesetlerin tekrar dirilmesi, amel defterlerinin okunması, mizan, sırat, cennet ile cehennem, cennet ehline ait nimetler ve diğerleri... Tüm bunlar, aklen mümkün olan ve naklen haber verilen gerçeklerdir. Ona göre kabir azabı, mizan, sırat, organların konuşutulması, cennet ve cehennem ile ilgili rivayetlerin tamamı imkân dâhilindedir. Yüce Allah, tüm bunları gerçekleştirmeye kadirdir. Ayrıca, doğru sözlü olması konusunda zorunluluk bulunan peygamber tarafından haber verildiğine göre, bunların varlığı hakkında şüphe etmemek gerektir.⁹

Semerkandî'ye göre sırat, maddi bir varlık olarak düşünebileceği gibi manevi bir olay olarak da değerlendirilebilir. Başka bir ifade ile Semerkandî'ye göre bu, kötü amellerin, sonuçları itibariyle yorucu ve uzun gibi geldiğini hayırlı amellerin ise, hafiflikleri ve problemsizlikleri dolayısıyla ahirette kısa geldiğini düşünerek, bunun iyilik-kötülük dengesi şeklinde düşünmenin mümkün olduğunu ileri sürer.

1.2. Ba's ve Haşir

Sûr'a ikinci üfürülüştün ardından ilk insandan son insana kadar ölen herkes ve bütün canlılar yeniden diriltilecektir. Bu dirilişe ba's denilmektedir.

⁷ Muhammed b. Eşref Semerkandî, *el-Mu'tekad li i'tikadi ehli'l-İslam*, thk. İsmail Yörük - İsmail Şık (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 34.

⁸ Semerkandî, *Sahâif*, 449.

⁹ Semerkandî, *el-Mu'tekad li i'tikadi ehli'l-İslam*, 33.

Hadis-i şeriflerde nakledildiğine göre; bu yeniden diriliş, insandaki acbu'z-zeneb adı verilen ve hiçbir zaman çürüyüp yok olmayan bedene ait maddi unsurların gökten incek bir nevi hayat suyu sayesinde bir anda canlanması ile gerçekleşecek ve insan kabirden veya acbu'z-zenebin bulunduğu yerden bir bitkinin topraktan çıkışı gibi süratle canlanıp ortaya çıkacaktır.¹⁰

Haşır toplanmak bir araya gelmek anlamındadır. Yüce Allah, insanları hesaba çekmek üzere tekrar diriltir. İşte bu dirilişten sonra bir araya toplamasına literatürde haşır adı verilir. İnsanların bu şekilde toplandıkları yere de mahşer denilmektedir. Aynı zamanda Arasat kavramı da bu yer için kullanılmaktadır.¹¹

Cismanî haşri kabul edip ısrarla savunan Semerkandî, bu konuyu hem aklen hem de naklen izah etmeye çalışır: Nakli delil olarak birçok ayet ve hadis ileri sürer. Cismanî dirilişi aklen ispatlaması ise şöyledir: Her şeyden önce bu olayın mümkün oluşuna dikkat çekmekle işe başlar. Bu hususu haber veren kaynağın doğruluğuna işaret eder. Öte yandan, meydana gelişini hem Fail-i Hakîkî hem de haşredilenler açısından değerlendirir. Fail-i Hakîkî'nin yaratmaya gücü yettiğini dikkatlere sunduktan sonra bunu yapmasının son derece mümkün olduğunu belirtir.

Yüce Allah'ın tüm cüz'iyâtı bildiğini, dolayısıyla tüm cüz'leri bir araya getirmesinin mümkün olduğunu bildirir. Haşr edilenler açısından ise, tekrar dirilmeyi mümkünlüğü bakımından değerlendirir. Haber verenlerin doğruluğunu sadece Kur'an-ı Kerim'de verilen misallere değil, aynı zamanda Tevrat ve İncil'den de örnekler getirir ve İncil'de yer alan: "Hayırlı varlıklar, meleklesirler ve ebedî hayat ve sonsuz saadete kavuşurlar." ibaresini nakleder.¹²

Bedenin tüm bölümlerinin tekrar dirtilmesini ihtimal dışı görenlere karşı şu açıklamayı yapar: "Bedenin aslî parçaları birtakım yaratıklar tarafından yenilseler bile yiyenler için fazlalık ve talî olurlar dolayısıyla tekrar aslı parçalarla birlikte iade edileceklerdir."¹³

1.3. Cennet ve Cehennem

Ahirette müminlerin ebedi olarak kalacakları ve mükâfatlandırılacakları yere cennet; münafık kafir ve günahkâr müminlerin ceza çekecekleri yere de cehennem adı verilir.¹⁴

Semerkandî "cennet ve cehennemi tevil edip beden bu bunlardan etkilenmesi dolaylı bir şekilde olur" diyenlere karşı, şu açıklamayı yapar: "Lezzet ve elemelerin cismani ya da ruhani olması sonucu değiştirmez. Her halükarda nefis, bunlardan etkilenir. Nitekim, rüyada bile bu tip etkilenmelerin söz konusu olduğu vakidir. Öte yandan, daha önce de izah ettiğimiz gibi beden bizzat iadesi Cenab-ı Hakk'ın kudretine ağır gelmez. Üstelik ahiretteki mükâfatlandırma ya da cezalandırma ilahi hikmetin gereğidir."¹⁵

¹⁰ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buḥârî, *el-Câmi 'u'l-Müsnedi's-Sahîhi'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü 'Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih*, thk. Muḥammed Zühreir en-Nâşir (Beyrût: Dâru Ṭavkû'n-Necât, 1422), böl. Tefsir 39/3.

¹¹ Hulusi Arslan - Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelam* (Malatya, 2015), 383.

¹² Semerkandî, *Sahâif*, 442.

¹³ Semerkandî, *Sahâif*, 441.

¹⁴ Arslan - Bozkurt, *Sistemik Kelam*, 395-400.

¹⁵ Semerkandî, *Sahâif*, 441.

1.4. Ruh Meselesi

İslam düşüncesinde ölüm olayı genellikle ruhla ilişkilendirilmiştir. Ruhun bedenden ayrılması şeklinde kabul görmüştür. Ruhun ne olduğuna dair kelamcılar arasında farklı kabuller olduğu bilinmektedir. Kimine göre ruhun mahiyetini bilmek mümkün değildir genellikle Sofiye ve bazı ehl-i sünnet kelamcıları bu görüştedir. Diğer bazı âlimlere göre ise ruh bedenın şekillerine bürünen ve duyularla algılanamayan madde dışı bir varlıktır. Bu görüş Malik b. Enes'e nispet edilmiştir.

Ruhun soyut kutsal ve basit bir cevher olup bedenın bütününe yayıldığını iddia eden âlimler de olmuştur. Özellikle Mâturidî, İbn-i Sina, İsfarayinî, Ragıp İsfahanî ve Gazzâlî bu görüştedir.

Ruhun latif, nurani ve semavi bir cisim olduğunu; gül suyunun gül maddesine yayıldığı gibi bedene yayıldığını iddia eden âlimlerimiz de olmuştur. Ebu Ali elCubaî bu görüşü benimsemiştir.

Ruh bedenın canlı olmasını sağlayan bir arazdır. Ebu Hüseyin el-Allaf ve Bakillani gibi kelamcılar bu görüştedir.¹⁶

Semerkandî, ruhun mücerretliğine dikkati çekip Cenab-ı Hak dışında mücerret bir varlık olamaz, dolayısıyla ruh da yoktur sonucuna varan kimselere karşı ruhun mücerretliği açısından başka bir nesneye muhtaç olması onun yokluğunu ortaya koymaz. Bu yüzden mümkün olan varlıkların mutlaka mücerret olmamaları gerektiği sonucuna varamayız.¹⁷

Ruh külliyyatı idrak eden bir cevherdir. Bedende etkili olup dağılmadan uzaktır. Maddî gıdaya ihtiyacı yoktur. Ayrıca cüziyyatı da idrak eden nurani bir cevherdir, bedenın yok olmasıyla kendisi yok olmaz. Bedeni üzen şeyler kendisini üzdüğü gibi bedenı sevindiren şeylerden de hoşnut olur.¹⁸

2. İMAN, İSLÂM VE KÜFÜR İLE İLGİLİ MESELELER

2. 1. İman-Amel Münasebeti

Mâturidî ve Eş'arî kelamcılarına göre amel imanın bir parçası değildir. Kalbiyle tasdik edip inancını diliyle söyleyen fakat amellerden birini veya birkaçını terk eden kimseye "günahkâr mümin" adı verilir. Allah onu dilerse affeder, dilerse azap eder. Fakat tasdikinden dolayı sonunda cennete girdirilir. Sünnî kelamcılara göre, tembellik yapıp ibadetten kaçmak bir mümini dinden çıkarmasa da imanın olgunluğunu ermek ve imanı üstün bir dereceye getirmek şarttır. Allah'ın vadettiği sonsuz nimetlere kavuşmak için de ibadet ve amel gereklidir.¹⁹

¹⁶ Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 359.

¹⁷ Semerkandî, *el-Mu'tekad li i'tikadi ehli'l-İslam*, 32.

¹⁸ Semerkandî, *Sahâif*, 272.

¹⁹ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 47.

Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'ye göre iman, Hz. Peygamber'in getirdiği kesin olarak bilinen vahiyleri tasdik etmekten ibarettir.²⁰

Semerkandî'de, iman ve İslam birbirinden ayrı kavramlardır. İman, din olarak alındığı takdirde, iki kavram aynı manaya gelse de din, sadece tasdik değil, birtakım kulluk görevlerinin toplamıdır.²¹ Dolayısıyla ibadete iman adını vermek, ancak tasdik ve itikadi kapsamış olmaları açısından imkân dâhilindedir.²²

Semerkandî, Mu'tezile'nin: "Yol kesicinin mümin olması gerekirdi." şeklindeki iddiasına değinerek, onların görüşünün, "Peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri, utandırmayacağı günde Allah sizi içlerinden ırmaklar akan Cennetlere sokar." (Tahrim 66/8) ayetinde "Ve'l-lezine"deki "vav"ın iptidaiyye olduğu görüşündedir. Şayet, atıf harfi kabul edilse bile, maksat peygamberle birlikte iman eden sahabeler olur. Burada ayrıca, "Allah imanınızı zayi etmez." ayetine dayanarak buradaki "iman kelimesinden maksat Beytü'l-makdis'e doğru kılınan namazlardır" şeklinde yorumlayan Mu'tezile'ye karşı, şöyle cevap vermektedir: "Biz buradaki, iman kelimesinden maksadın sadece namaz olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü buradaki maksadın söz konusu namazın vücubunu tasdik etmek olduğu neden olmasın!" Ayrıca, iman, sadece tasdikten ibaret olsa, onun artıp eksilmesi de söz konusu olmazdı. Çünkü, tasdik için böyle bir husus söz konusu değildir.²³

2.2. İmanın Artıp Eksilmesi Meselesi

Ameli imanın parçası sayan Haricîler, Mutezile Zeydiyye ve Selefiye'ye göre iman hem nicelik hem de nitelik yönüyle artar ve eksilir. Bu durumda işlenen iyi fiillerle iman artar; günahlarla eksilir. Zira Kur'ân-ı Kerim'de geçen bir kısım ayetler imanının artıp eksildiğini göstermektedir: "İman edenlere gelince her inen sûre onların imanını artırır." (Tevbe 9/124).

İman, salt tasdik anlamında ele alındığında, artıp eksilmesi düşünülmez. Bu görüş sahipleri bunun bir kavram olduğunu; ancak, ibadetlerin iman hakikatine dâhil edilmesiyle artması ve eksilmesinin söz konusu olabileceğini ifade etmişlerdir. Kelamcılarının genel görüşü bu doğrultudadır.²⁴

Bu konudaki görüşleri üç grupta toplamak mümkündür:

İman artar ve eksilir: Yukarıda da işaret edildiği gibi Mu'tezile, Selefiyye ve Haricîler bu görüştedir.²⁵

İmanın artmaz ve eksilmez. Ebû Hanîfe ve onun çizgisinde olan Matürîdîler ayrıca Eş'arilerden Cuveynî bu görüştedir.²⁶

İman artar, fakat eksilmez. Mürcie'den Gassaniye bu görüştedir.²⁷

²⁰ Semerkandî, *Sahâif*, 450.

²¹ Semerkandî, *el-Mu'tekad li'itikadi ehli'l-İslam*, 39.

²² Semerkandî, *Sahâif*, 453.

²³ Semerkandî, *Sahâif*, 454.

²⁴ Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftazani, *Şerhü'l-makasid* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1277), 193.

²⁵ Arslan - Bozkurt, *Sistematik Kelam*, 94.

²⁶ Cüveynî - Abdülmelik, İmamulhameyn, *el-İrşad ilâ kavâli'l-edille fi'l-itikad* (Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekafiyye, 1985), 336.

²⁷ Ebû Mansur Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed Temimi Bağdadi, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-naciye minhum.*, thk. Abdurrauf Sa'd (Kahire: Müessesetü'l-Halebî ve şürekauhu, 2001), 180.

Semerkandî'ye göre imanın artması ve eksilmesi söz konusudur, ancak bu mutlaka taatla bağlantılı kılınması veya kılınmaması yahut tasdik manasına alınıp alınmaması ile ilgili değildir. Çünkü “İman ibadet ve taat anlamında kullanılsa artıp eksilmesi bedhîdir. Tasdik manasına alındığı takdirde de yine artma ve eksilmeyi kabul edebiliriz. Zira kalp ile tasdik etmek kalben benimsemek demektir. Bu benimsemenin kuvvetliliği veya zayıflığı her zaman söz konusu olabilir. Nitekim bu takdirde itikat en açık şeylerden en derin şeylere kadar kendi gücüne göre farklı farklı çizgiler ortaya koyabilir.”²⁸

2.3. Büyük Günah İşleyen Durumu

Büyük günah işleyen ve fasık tabir edilen kimselere Mürtekib-i kebire adı verilir. İmanı tasdik, ikrar ve amelden müteşekkil olarak gören Haricîlere ve Mutezile'ye göre fasık mümin değildir. Haricîler ise, özellikle “Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse, onlar kâfirlerin ta kendileridir.” (Maide 5/44) ayetini ileri sürerek mürtekibu'l-kebirenin kâfir olduğunu kabul ederler. Mutezile'ye göre ise iman ile küfür arasında bir mertebe denir. Bu mertebeye fıskı mertebesi adı verilir; tövbe etmeden ölürse ebedi cehennemlik, tövbe ederse mümin olur.²⁹

Semerkandî, Haricîlerin görüşünü tenkit ederek özellikle hükmetmenin ayrı, amel etmenin ayrı olduğunu, bu yüzden onlara kâfir denilemeyeceğini söyler.³⁰

Gerçekten de mürtekibu'l-kebirenin kâfir olduğunu iddia etmek son derece müşkilatlıdır. Nitekim, adam öldürmek büyük günahlardan olduğu halde, ayette, “Eğer müminlerden iki grup birbirini öldürürlerse” (Hucurat 49/9) tabiri geçer. Şu halde, mürtekibul-kebireye kâfir denilemez. Semerkandî'ye göre mürtekibul-kebire imanı sebebiyle, mutî', fıskı sebebiyle de âsîdir.³¹

Semerkandî, büyük günahın hangi fiilleri kapsadığı meselesinin tartışmalı olduğunu belirtir. O, bu konuda İbn Ömer, Ebû Hureyre ve Hz. Ali'ye dayandırdığı iki ayrı rivayeti naklederek büyük günahları şöyle sıralar:

- Allah'a şirk koşmak.
- Bilerek adam öldürmek.
- Müslüman anne-babaya asi olmak.
- Büyücülük yapmak.
- Yetim malı yemek.
- Harem bölgesinde anarşi çıkarmak.
- Zina yapmak.
- Savaştan kaçmak.
- İffetli bir hanıma iftirada bulunmak.
- Hırsızlık yapmak.
- İçki içmek.
- Faiz yemek.

²⁸ Semerkandî, *Sahâif*, 455.

²⁹ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 67.

³⁰ Semerkandî, *Sahâif*, 456.

³¹ Semerkandî, *el-Mu'tekad li i'tikadi ehli'l-İslam*, 38.

Semerkandî büyük günahı şöyle tanımlar: “Büyük günah, Şariin (kanun koyucunun) özellikle yapılmasını istediği şeyi yapmamaktır.” O, “Allah kendine eş koşulmasını başıslamaz. Ondan başkasını dilediği kimse için başıslar.” (Nisa 4/48) ayetine dayanarak yüce Allah’ın fasık bir kimseyi affetmesinin mümkün olduğunu kabul eder ve “Facirler cehennemdedir.” (İnfitar 82/14), “Kim bilerek bir mümin öldürürse onun cezası sürekli cehennemdir.” (Nisa /93) ayetlerine dayanarak mürtekibu’l-kebirenin sürekli olarak cehennemde kalacağını ileri sürenlere karşı şu açıklamaları yapar:³²

a- Facirlerin cehenneme gitmesi, orada sürekli kalacakları manasına gelmez.

b- İkinci ayetteki “onun cezası” kelimesinden de anlıyoruz ki, bu onun hak ettiğidir. Hak etmek ayrı, sürekli orada kalmak ayrıdır.³³

2.4. İmanda İstisna

İmanda istisna, kişinin “Ben gerçekten mü’minim.” diyerek, inancını doğrudan doğruya mı ifade etmesi gerekir, yoksa “Eğer Allah dilerse müminim.” diyerek kendi şahsi inancının Allah’ın iradesine dayalı olduğuna işaretle, ifadenin güçlülüğünü zayıflatması mı gerekir şeklinde tartışılan bir itikadî meseledir.

Aslında bu konu kelam tarihi boyunca tartışılmıştır. Buna göre Ebû Hanife ve onun ekolüne bağlı olanlar, imanda istisna meselesini kesinlikle kabul etmezler.³⁴

Matüridî’nin de benimsediği bu görüşün birkaç dayanağı vardır:

1- İmanda istisna yani, şart tabirinin ilave edilmesi şüpheyne delildir. Şek ile karışık iman ise, makbul değildir.³⁵ Ayrıca, “Yüce Allah’a iman edenler, ancak Allah’a ve Peygamberine inanmış, sonra şüpheyne düşmemiş, Allah için malları ile canları ile cihat etmiş olanlardır.” (Hucurat 49/15) ayeti ile imanda şüphenin olmayacağı vurgulanmıştır. Hatta, “Allah dilerse ben müminim.” cümlesindeki şart edatı şüpheyne ifade ediyorsa, her halükârda kişi kafir olur.

2- Normal hayatta bile, şart tabiri, bütün sözleşmeleri geçersiz kılar. Mesela bir kimsenin, “Allah isterse bu fiyatla şunu satıyorum.” demesi geçersiz bir ifadedir. Bu yüzden şart cümlesi, imanı da zedeler.³⁶

Semerkandî Matüridî’nin görüşüne katılmıştır. Ona göre bir kimsenin kafir kelimesi ile bir şeyi örttüğünü söylemek nasıl doğru değilse herhangi bir yoruma girerek imanda bu tür ifadeleri kullanmak da doğru değildir.³⁷

³² Semerkandî, *Sahâif*, 459.

³³ Semerkandî, *Sahâif*, 458.

³⁴ Semerkandî, *el-Mu’tekd li i’tikadi ehli’l-İslam*, 40.

³⁵ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtüridî es-Semerkandî (ö. 333/944) Maturidî, *Kitabu’t-Tevhid*, thk. Fethullah Huleyf (Kahire, 1979), 388.

³⁶ Sa’duddîn Mesud b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu’l-akâid* (İstanbul: Dergah, 1980), 127.

³⁷ Semerkandî, *el-Mu’tekd li i’tikadi ehli’l-İslam*, 39.

Bu arada, “Eğer Allah dilerse Mescid-i Harama gireceksiniz.” (Fetih 48/27) ayetini şu şekilde açıklar: “Buradaki istisna, büyük bir ihtimalle Hz. Peygamber’e veya Cebrail’e isnat edilmiştir. O takdirde, ayetten öncelikle ikisinden birine hitaben, ‘söyle’ tarzında bir sesleniş takdir edilmiş olur ki, bu husus ayetin devamından da anlaşılmaktadır. Çünkü ayetin devamında şöyle buyrulur: ‘Sizin kesin olarak bilmediğinizi, Allah kesin olarak bilir.’” (Fetih 48/27).

Şu halde Semerkandî’ye göre ister içinde bulunulan zamana, ister geleceğe ait olsun, imanda istisna inancın zayıf olduğu anlamına gelir. Ayrıca imanın sözlük manası “onaylamak” olduğundan, söz veya davranışı bu tanımın içine sokmak doğru değildir ve sonuçta istisna ile tasdik birbirine zıttır.³⁸ Kuşkusuz, tüm bunlar, şart edatının şüphe manasına alınması durumundadır. Ancak tevazu ve teberük niyetiyle şart edatı söylendiğinde bunda herhangi bir problem yoktur. Öyle anlaşılıyor ki amelleri imanın bir cüzü sayıp imanda istisnayı kabul edenler veya ileriye yönelik istisna düşünenler yahut imanın tasdik manasında olduğu halde, istisnayı kabul eden İbn Fûrek³⁹ gibi zatlar veya buna karşı çıkan Ebû Hanife gibi bilginler şek durumunu göz önünde bulundurmışlardır.

2.5. İmanda Taklit

Ana-babadan, hocadan veya çevresindeki insanlardan görerek ve öğrenerek iman etmeye “taklidî iman” denir. Cumhura göre bu çeşit bir iman caizdir. Ancak kişi imanını akli ve nakli delillerle kuvvetlendirme yönüne gitmediği için sorumlu kabul edilmiştir.⁴⁰

Semerkandî bu konuyla ilgili olarak kaleme aldığı bölüme Ehl-i sünnetin görüşlerini zikrederek başlar ve bu konuda müctehid âlimlerden Ebû Hanife, Şafiî, İmam Malik, İmam Ahmed, Evzai, Sevri’nin yanı sıra birçok kelamcının söz konusu görüşü paylaştığını ifade eder. Semerkandî’nin görüşü şöyledir: “Dinî meselelerde, mukallidin durumu şüpheden kaynaklanıyorsa, yani dinî esasların sıhhatinde şüphesi varsa ve bir bakıma bu meselelerin şüpheden hali olmadıklarını iddia ediyorsa, kuşkusuz o kâfirdir. Ancak, bu taklit, böyle bir durumdan kaynaklanmıyorsa, günahkâr olsa bile mü’mindir.” şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.⁴¹

3. FETRET EHLİNİN DURUMU

Semerkandî, bu konuda şunları söyler: “İslâm davetinden haberdar olmayan kimse yüce Allah’ın birliğine iman ediyorsa Müslümanlarla aynı statüye tabi tutulur ve şer’i hükümlerin detaylarını bilmediği için mazur kabul edilir. Eğer, Allah’a ortak koşuyorsa ve mülhit ise bu durumda kâfirdir. Hiçbir peygamberin davetini duymamışsa, mükellef olmadığı gibi kendisi için herhangi bir mükâfat ve ceza da düşünülemez. Ancak, tebliğ kendisine ulaştığı halde inanmamışsa, o takdirde sürekli bir azabı hak eder.

³⁸ Semerkandî, *Sahâif*, 461.

³⁹ İbn Fûrek Muhammed b. Hasan b. Fûrek, el-Ensârî el-İsfahanî: Önemli bir Kelâm bilgini olup, Şafiî ulemasındandır. Bağdat ve Nisabur’da yaşamıştır. bk. Hayreddin Zirikli, *el-A’lâm* (Kahire, 1954), 6: 313.

⁴⁰ Ebû Muhammed Nûreddin Ahmed b. Mahmûd es-Sabunî, *el-Bidâye fi uşûli’-d-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: MÜ İFAV Yayınları, 2014), 181.

⁴¹ Semerkandî, *Sahâif*, 462.

Olumlu veya olumsuz hiçbir şeye inanmıyorsa, yani ne tevhid ne de küfür doğrultusunda herhangi bir inancı yoksa o zaman mü'min olmadığı gibi, kâfir de değildir.”⁴² Burada anlaşılıyor ki, Semerkandî Eş'ariyye'ye meyletmiştir.

4. HÜSÜN-KUBUH

İyilik-kötülük demek olan hüsün ve kubhun beş manası vardır:

Gaye ve maksada uygun olan iyi, olmayan ise kötüdür. Örneğin adalet iyi, zulüm ise kötüdür.

İnsan fıtratına uygun olan güzel, olmayan ise çirkindir. Örneğin, tatlı şeyler güzel, acı şeyler çirkindir.

Kemal noktasında bulunan güzel, noksan düzeyde olanı çirkindir. İlmin güzel olması ve cehaletin çirkin olması gibi.

Övülme vesilesi olan güzel, olmayan çirkindir. Cömertliğin iyi olması, cimriliğin kötü olması gibi.

Allah'ın rızasına uygun olarak iyi, cezası gerektirene ise kötü denir. Allah'a inanmak ve ibadet etmek hususlarını iyi, bunları terk etmenin kötü olması gibi. İşte hüsün kubh meselesinde tartışma konusu yapılan genelde bu son maddedir.

Bu yüzden, bu tartışma ile ilgili olarak üç hususun düşünülmesinin gerektiğini belirtelim:

- İhtiyarî fiiller, gerçekten iyilik ve kötülük diye nitelendirilebilip nitelendirilemeyişleri, hüsün ve kubhun aklî ve şer'î olması meselesi.
- Akli olduğu takdirde, Şeriat gelmeden önce, insanların mükellef olup olmadıkları meselesi.
- Buna bağlı olarak insanın güç getiremediği şeylerle mesul tutulup tutulamayacağı meselesi.

Hüsün ve kubuh meselesi ile ilgili olarak Semerkandî'nin görüşü şöyledir:

“Yüce Allah'ın, filleri ve hükümleri her zaman en iyi ve en güzeldir. Bu en güzellik ve iyilik, ya olayın kendi içerisinde veya başkasına oranla böyledir. Cenab-ı Hakk'a ait fiil ve hükümlerin iyi ve güzel olmaması durumunda, bu bir eksiklik ve anlamsızlık olur. Oysa, böyle bir durum, her şeye gücü yeten ve her şeyi hikmetle yapan Allah hakkında imkansızdır. Zira en iyiyi bir kenara bırakıp en kötüyü yapmak ona yakışmadığı gibi bu gönderdiği peygamberlere olan güveni sarsar ve ortaya koyduğu sevap ve cezanın bir esprisi kalmaz.”⁴³

⁴² Semerkandî, *Sahâif*, 463.

⁴³ Semerkandî, *Sahâif*, 467.

Allah'ın fiilleri her zaman “en iyi bir şekilde” tecelli eder, aksi takdirde eksiklik olur. Kulların fiilleri ise akılla bilinir. Bütün fiiller insanın seçimiyle gerçekleşir. İlahi fiiller hüsün ve kubuh dışında mütalaa edilir.⁴⁴

5. KULU GÜÇ YETİRİLEMeyecek ŞEYLE YÜKÜMLÜ TUTMAK

Kelamî literatürde “teklif-i mâ lâyutak” diye geçen ve “kulu güç yetirilemeyecek şeyle yükümlü tutmak” anlamını ifade eden bu konuyla ilgili olarak özetle şu hususlar söylenebilir:

Eş’arilere göre böyle bir şey aklen mümkündür. Çünkü her şeyin yaratıcısı Allah’tır ve tek tasarruf sahibidir. Matüridilere göre böyle bir şey hiçbir biçimde ne aklen ne de dinen mümkün değildir. Çünkü, Kur’an’ın deyişiyle “Allah kimseye gücünün yetmeyeceği bir şeyi teklif etmez.” (Bakara 2/286)

Semerkandî, teklif-i mâ lâyutakın, mümkün olmadığı görüşündedir. Başka bir deyimle, Semerkandî’ye göre Cenab-ı Hak kulunu güç yetiremediği şeyle yükümlü kılmaz. Semerkandî, bu görüşlerini şu şekilde açıklar:

1. Kulun güç yetiremediği şeyle yükümlü kılınması anlamsızdır. Cenab-ı Hak anlamsız bir iş yapmaktan münezzehtir.
2. Kur’an-ı Kerim’de buyruluyor ki: “Allah, bir kimseyi ancak gücünün yettiği ile mesul tutar.”(Bakara 2/286). Ayrıca “Allah, atanız İbrahim’in dini olan İslâm’da, size bir güçlük yükledi.” (Hacc 22/28) buyrulmaktadır.
3. Güç yetirilemeyen bir buyrukla yükümlü tutulmaktan daha zor bir şey düşünülmemeyeceğine göre bu caiz olmamalıdır. Güç yetirilemeyenle emrin yapıldığına dair birçok itiraza karşılık, çeşitli açıklamalar yapar.⁴⁵ Biz, bu konuda sadece bir örneğe yaptığı açıklamasını dile getirerek, bu konuyu noktalamak istiyoruz:

Deniliyor ki, “yüce Allah, Ebû Cehl’e Hz. Peygamber’i tüm getirdikleri ile birlikte, tasdik etmesini emretti.” Bu arada, Ebû Cehl’in Hz. Peygamber’i tasdik etmediği göz önünde bulundurulursa bu emrin teklif-i mâ layutak olduğu düşünülebilir. İşte bu itiraza karşılık, Semerkandî der ki: “Bu mutlaka Ebû Cehl’in tasdik edemediği şeyle yükümlü tutulması şeklinde anlaşılmalıdır. İnsanın iman etmesi mümkün olduğuna göre bir çelişki de yok demektir.”⁴⁶

⁴⁴ Semerkandî, *Sahâif*, 466.

⁴⁵ Semerkandî, *Sahâif*, 472.

⁴⁶ Semerkandî, *Sahâif*, 472.

6. İMAMET

İmametten maksat, insanların işlerini yürütecek devlet reisidir. İnsanların işlerini yürütecek dini ve dünyevi bir devlet reisine ihtiyaçları açıktır.

Semerkandî'ye göre, devlet reisliği tüm din ve dünya işlerine ait bir başkanlık makamıdır.⁴⁷

Devlet reisliğinin bulunması ile ilgili olarak, İslâm grupları arasında görüş ayrılıkları söz konusudur. Kimine göre, bu zorunlu bir olay, kimisine göre, ihtiyarîdir. Zorunludur diyenlerin başında Şia gelir. Onlara göre, din işlerinin yanlışlıklardan korunması bunu gerektirir. Ayrıca, Cahız, Ka'bî, Ebû'1-Hüseyn el-Basri gibi bir kısım bilginlere göre ise, bu işin gerçekleştirilmesi halk için zorunludur. Zorunlu olmadığını ileri sürenler ise, bunun ihtiyaç anında olması gerektiğini vurgularlar.⁴⁸

7. TAFDİL MESELESİ

Tafdilden maksat, Allah katında en fazla itibar ve sevaba sahip olmaktır. Buna göre, Ehl-i sünnet kelamcıları ile Mutekaddimîn Mu'tezile'ye göre, Hz. Peygamber'den sonra ilk sırayı Hz. Ebûbekir alır. Çünkü, Kur'an-ı Kerim'de, "Temizlenerek, malını hayra veren iyiler, ondan uzak dururlar." (Leyl 92/17-18) ayetlerinde işaret edilen kimsenin Hz. Ebûbekir olduğuna dair müfessirlerin ittifaka yakın görüşü vardır.

Kur'an-ı Kerim'deki: "Sizin Allah katında en değerliniz, takvaca en üstün olanınızdır." (Hucûrat 49/13) ayeti ve Hz. Peygamber (sa.)'in: "Allah'a yemin ederim ki, peygamberlerden sonra, üzerine güneşin doğup battığı kimselerin en faziletlisi Ebûbekir'dir." hadisi de bu görüşü destekliyor.

Şia ve Müteahhirin Mu'tezile'ye göre, bu sırayı Hz. Ali alır. Onlar, hem Hz. Ali'nin nesebini, Hz. Peygamber'in onunla ilgili övücü hadisleri ve âlimliğini göz önünde bulundurarak, bu görüşlerini ileri sürerler.

Semerkandî, bu konunun sonunda, dört halifenin hatta tüm ashabın Cenab-ı Hak katında değerli olduğunu ve onların özelliklerini sayarken hiçbirisine dil uzatılmaması gerektiğini, hatta onlara dil uzatanın kâfir olacağını, çünkü onlara dil uzatmanın aynı zamanda Peygamber'e dil uzatmak anlamına geleceğini ileri sürer ve daha faziletli dururken, az faziletlinin devlet reisi olabileceğini, çünkü bu hususun insanlara daha çok yararlı olacağını ileri sürer.⁴⁹ Nitekim, bu hususta diğer kelam bilginleri de aynı doğrultuda görüş beyan etmişlerdir.⁵⁰

⁴⁷ Semerkandî, *Sahâif*, 473.

⁴⁸ Semerkandî, *Sahâif*, 476.

⁴⁹ Semerkandî, *Sahâif*, 494.

⁵⁰ Sabunî, *el-Bidâye fî uşûli 'd-dîn*, 127.

SONUÇ

Semerkant'ta yetişen ve önemli âlimlerden biri olan Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî el-Hüseynî, başta fıkıh, kelim, astronomi, mantık, cedel, geometri ve tefsir başta olmak üzere pek çok alanda eser vermiş ve h.702 yılında vefat etmiştir.

Sem'iyat konuları ile ilgili görüşleri şöyle sıralanabilir:

1. Aklen mümkün olan bir şey hakkında nas varid olunca, onu kabul etmek ve ona inanmak gereklidir.

2. Ölümden sonraki sual ve kabir azabı, cesetlerin tekrar dirilmesi, amel defterlerinin verilmesi mizan, sırat, cennet ile cehennem, cennet ehline ait nimetler "mümkün" olan hadiselerdir.

3. Cismanî haşır, hem aklen hem de naklen mümkündür.

4. Ahiretteki mükâfatlandırma ya da cezalandırma ilahi hikmetin gereğidir. Cennet ve cehennem haklı ve daimîdir.

5. Ruh külliyyatı idrak eden bir cevherdir. Bedende etkili olup dağılmadan uzaktır. Maddî gıdaya ihtiyacı yoktur.

6. İman ve İslam birbirinden ayrı kavramlardır. İman, din olarak alındığı takdirde, iki kavram aynı manaya gelse de din, sadece tasdik değil, birtakım kulluk görevlerinin toplamıdır.

7. Semerkandî'ye göre, imanın artması ve eksilmesi söz konusudur, ancak bu mutlaka taatle bağlantılı kılınması veya kılınmaması yahut tasdik manasına alınıp alınmaması ile ilgili değildir. Çünkü iman, ibadet ve taat anlamında kullanılsa artıp eksilmesi bedihîdir. Tasdik manasına alındığı takdirde de yine artma ve eksilmeyi kabul edebiliriz.

8. Büyük günah işleyen kimse; imanı sebebiyle, mutî', fıskı sebebiyle de âsîdir.

9. İmanda istisna caiz değildir.

10. Dinî meselelerde, mukallidin durumu şüpheden kaynaklanıyorsa, yani dinî esasların sıhhatinde şüphesi varsa ve bir bakıma bu meselelerin şüpheden hali olmadıklarını iddia ediyorsa, kuşkusuz o kâfirdir. Ancak, bu taklit, böyle bir durumdan kaynaklanmıyorsa, günahkâr olsa bile mü'mindir şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.

11. İslâm davetinden haberdar olmayan kimse yüce Allah'ın birliğine iman ediyorsa Müslümanlarla aynı statüye tabi tutulur ve şer'i hükümlerin detaylarını bilmediği için mazur kabul edilir. Eğer, Allah'a ortak koşuyorsa ve mühlit ise bu durumda kâfirdir.

12. Allah'ın rızasına uygun olarak iyi, cezası gerektirene ise kötü denir. Allah'a inanmak ve ibadet etmek hususlarını iyi, bunları terk etmenin kötü olması gibi. İşte hüsün kubh meselesinde tartışma konusu yapılan genelde bu son maddedir.

13. Teklif-i malayutak, mümkün değildir. Cenab-ı Hak kulunu güç yetiremediği şeyle yükümlü kılmaz.

14. Devlet reisliği tüm din ve dünya işlerine ait bir başkanlık makamıdır.

15. Dört halifenin hepsi hatta ashabın tümü Cenab-ı Hak katında değerlidir ve hiçbirisine dil uzatılmaması gerekir. Onlara dil uzatanın kâfir olur. Çünkü onlara dil uzatmak aynı zamanda Peygamber'e dil uzatmak anlamına gelir. Daha faziletli dururken, az faziletlinin devlet reisi olması mümkündür.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, H. - Bozkurt, M. Sistemik Kelam. Malatya, 1. Basım, 2015.
- BAĞDADÎ, Ebû Mansur Abdülkahir b Tahir b Muhammed Temimi. el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-naciye minhum. thk. Abdurrauf Sa'd. Kahire: Müessesetü'l-Halebî ve şürekauhu, 2001.
- BUHÂRÎ, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'îl b. İbrâhîm el-Cu'fî. el-Câmi'u'l-Müsnedi's-Sahîhi'l-Muhtasar min Umûri Resûlillâh Sallallahü 'Aleyhi ve Sellem ve Sünenihî ve Eyyâmih. thk. Muhammed Zühayr en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavkû'n-Necât, 1. Basım, 1422.
- CÜVEYNÎ - Abdülmelik, İmamulhameyn. el-İrşad ilâ kavatii'l-edille fi'l-itikad. Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekafıyye, 1. Basım, 1985.
- DÜZGÜN, Ş. A. "İmam Mâtürîdî ve Semerkant Bölgesinde Ana Düşünce". Kelam El Kitabı. 147-159. Ankara: Grafiker Yayınları, 4. Basım, 2015.
- HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut. Mu'cemü'l-büldan. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957.
- KILAVUZ, A. S. Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 18. Basım, 2012.
- MATURÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî (ö. 333/944). Kitabu't-Tevhid. thk. Fethullah Huleyf. Kahire, 1. Basım, 1979.
- SABUNÎ, Ebû Muhammed Nûreddîn Ahmed b. Mahmûd es-. el-Bidâye fi uşûli'd-dîn. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: MÜ İFAV Yayınları, 13. Basım, 2014.
- SEMERKANDÎ, Muhammed b. Eşref. el-Mu'tekad li i'tikadi ehli'l-İslam. thk. İsmail Yörük - İsmail Şık. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- SEMERKANDÎ, Muhammed b. Eşref el-Hüseynî. es-Sahâifu'l-ilâhiyye. Kuveyt: Mektebetu'l-Felah, 1985.
- TEFTAZANÎ, Sa'deddin Mesud b Ömer b Abdullah. Şerhü'l-makasid. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1277.
- TEFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn Mesud b. Ömer. Şerhu'l-akâid. İstanbul: Dergah, 1980.
- ZİRİKLÎ, Hayreddin. el-A'lâm. Kahire, 1954.